

§1. ЗРОСТАННЯ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Друга половина 1950-х - початок 60-х рр. ознаменували собою новий важливий етап в історії радянського суспільства. Відхід від принципів "казарменого" соціалізму, звільнення з в'язниць і таборів мільйонів наших співвітчизників, реформаторські починання тогочасного партійного лідера М.С.Хрущова, породжували певний оптимізм, вселяли надію на можливість побудови гармонійного і гуманного суспільства. Однак, як довела подальша практика, зазначені кроки носили частковий характер і аж ніяк не торкалися підмурків державного і суспільного устрою.

Половинчатість та непослідовність хрущовської "відлиги" наочно простежується практично в усіх здійснених в цей період заходах. Наприклад, засудивши злочини сталінізму, масові незаконні репресії періоду 1920-х - початку 50-х рр., вище політичне керівництво не розкрило справжню природу цього негативного явища, яке стало родинною плямою радянської тоталітарної системи.

Не приносило бажаного результату реформування економіки. Окремі заходи, здійснені в цьому напрямку М.Хрущовим і його наступниками нагадували швидше обезболюючі ін'єкції тяжко і невиліковно хворому організму. Останнє призводило до падіння життєвого рівня народу, виникнення продовольчих труднощів в

окремих регіонах країни, повної залежності СРСР від зовнішніх поставок зернових культур тощо.

Відсутністю будь-якої гнучкості характеризувалась зовнішня політика Радянського Союзу.

Нарощування військового потенціалу, силові методи, продемонстровані в 1956 р. в Угорщині та в 1968 р. в Чехословаччині, 1979 р. в Афганістані, локальних війнах в Південно-Східній Азії, Африці, на Близькому Сході, підтримка сумнівних маріонеткових режимів не знаходили схвалення світової громадської думки, викликали незадоволення широких кіл населення в середині країни.

Грубістю і безцеремонністю відзначалось прагнення вищого політичного керівництва взяти під свій щільний контроль всі без виключення сфери духовного життя суспільства. Використовуючи всі можливі засоби, воно прагнуло розколоти інтелігенцію, перетворити її в слухняний інструмент власної політики.

Аналогічна роль відводилась і поширеним на теренах СРСР релігійним конфесіям, чії духовні пастирі були повністю підпорядковані відповідним державним структурам і, в першу чергу, Раді в справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Не випадково останні всупереч різним "чуткам і домислам" гучномовно заявляли на весь світ про наявність в СРСР справжньої свободи совісті.

Ідеологічно заангажованими стали також твердження про розв'язання в СРСР національного питання. Нікого не бентежило, що наукові обґрунтування єдиної спільності "радянського народу" здійснювались на тлі розгулу російського великодержавного шовінізму, насильницької русифікації національних республік, штучного звуження сфер вжитку національних мов, ігнорування багатомовних традицій народів, що входили до складу Радянського Союзу.

Накреслені в загальних рисах і перелічені вище фактори стали причиною нестабільності суспільства, сприяли зростанню напруження серед усіх прошарків населення.

Як помітив один з натхненників руху шістдесятників, літературний критик Іван Світличний, причину цього явища слід шукати в усій тогочасній дійсності, "...коли слово почало розходитись з ділом, коли безкінечні реформи не приносили обіцяних благ - словом, коли в багатьох випадках стали виявлятися пережитки раніше вже засудженої партією політики - це підривало у людей віру в перетворення, які проходили в країні, породжувало скептицизм, змушувало людей де завгодно шукати відповіді на наболілі питання суспільного життя..."¹

Однією з перших висловила своє невдоволення українська інтелігенція, яку по праву можна вважати інтелектом і совістю нації.

Каменем спотикання її з владними структурами стали рецидиви того недалекого минулого, засудженого М.С.Хрущовим з трибуни XX з'їзду КПРС.

Партійно - державний апарат, вихований і сформований в 1920-40-х рр., розглядав критику культу особи Сталіна як чергову ідеологічну кампанію, проведену за чітко встановленими правилами і наперед визначеним сценарієм.

Однак, розтривожене рішеннями XX і XXII з'їздів КПРС суспільство вимагало повної правди про злочини сталінізму. Традиційні наради, збори того часу, як правило не залишали нікого байдужим. Наприклад, ні секретарю Київського обкому КПУ Г.Гришку, ні спеціально прибулому з Москви міністру культури СРСР М.Михайлову так і не вдалося ввести "в спокійне русло" збори активу працівників культури м.Києва, які

¹ Державний архів Служби безпеки України (далі-ДА СБУ).-Спр. 68805-фп, т. 7.-Арк. 253.

відбулися 15 березня 1956 року. Керівництво обкому КПУ повідомляло першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка про те, як на згаданих, та й інших зборах "...окремі комуністи у своїх виступах під виглядом засудження культу особи намагалися поставити під сумнів політику партії в минулі роки і виступили з демагогічними і навіть непартійними заявами"¹.

Так, навіть завжди обережний О.Є.Корнійчук у своєму виступі нагадав про примару націоналізму, яку постійно шукали в Україні, висловився за реабілітацію незаслужено скривджених письменників і, в тому числі, поета Володимира Сосюру, чий вірш "Любіть Україну" став гімном відданості Матері-Вітчизні.

Письменники В.Козаченко, А.Малишко, Є.Кротевич, говорячи про необхідність подолання трагічних наслідків культу особи, висловились за повернення літературної спадщини О.Олеся, М.Ірчана, В.Блакитного, Г.Косинки, М.Куліша та багатьох інших.

Особливо налякали партійне керівництво столиці України прилюдні виступи поетів Л.Вишеславського та А.Малишка. Зокрема, Л.Вишеславський висловив думку, що давно треба покінчити з поясними поклонами - "спасибі тобі, наш старший брате", підкреслюючи, що український народ не менш великий, ніж російський. Він також заявив, що досить зображувати Шевченка, заглядаючого в рот Чернишевському.

Промова А.Малишка, на думку першого секретаря Київського обкому КПУ Г.Гришка, взагалі нагадувала "панахиду по українському народові", в якій поет "в жаклих фарбах намалював страшне минуле українського народу, "хліба-солі не було, а людей саджали в тюрми і катували"².

Глибоким змістом був сповнений виступ талановитого

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4256.-Арк. 11.

² Там само.-Арк. 12.

українського письменника, багаторічного в'язня сталінських таборів Бориса Антоненка-Давидовича на III пленумі правління Спілки письменників України 10-11 січня 1961 року. Аналізуючи глибинні наслідки культу особи, він, зокрема, зауважував: "Мені здається, що ми ще не все враховуємо, що наробив культ особи. Мало того, що в нас страшні пробоїни в наших лавах, що в нас цілі "білі плями" на карті, так зараз наша література має дуже тяжкі наслідки цього культу особи.

Я мимоволі згадував щодо цієї епохи слова одного мудреця Сходу, який кілька сот років тому сказав: "Служба тиранам опирається на дві сторони: надія на хліб і страх за своє життя". Як ці слова були актуальні за часів культу особи... Ми, брешучи Сталіну, оспівуючи його надлюдські якості і запевняючи його в цьому, навчилися брехати взагалі. У нас ця брехня перейшла в інерцію і навіть, що ще страшніше, в традицію. Хіба оці приписування, окомилування не продовження цієї самої брехні, до якої нас привчив культ особи Сталіна? Це - те ж саме"¹.

Таким чином, подолання культу особи Б.Антоненко-Давидович вбачав, перш за все, в подоланні власного неприборкуваного страху, який насаджувала радянська тоталітарна система з перших життєвих кроків людини, в піднесенні гідності, національної самосвідомості, розумінні свого високого призначення в суспільстві.

Цілком очевидно, що критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних і невластивих явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії та традицій великого і талановитого народу.

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 1955.-Арк. 17.

З неприхованим болем поет Д.Павличко на письменницькому форумі говорив про те, що українська молодь не знає історії тієї землі, на якій вона живе, знає, де стоять ботфорти Петра I, але не знає, де похований Богдан Хмельницький, знає про Пікассо, інших художників і музикантів світу, але не знає, що український народ мав таку видатну співачку, як Соломія Крушельницька.

Співставляючи широко відомі факти, Д.Павличко цілком слушно запитував: "Чому книги монархіста Шульгіна великими тиражами видаються в Росії, а творчість талановитого українського літератора В.Винниченка так і не знайшла свого вдячного читача. Чому в Москві та інших містах Росії споруджуються пам'ятники тим, хто уславив російську націю, а у Львові так і не спромоглися за десятиріччя спорудити пам'ятник Івану Франку. Чому розмови про розширення сфери вжитку української мови так і залишаються розмовами, викликаючи кипіння пристрастей на зустрічах з інтелігенцією, імпровізованих мітингах, на конференціях"¹.

Необхідно відзначити, що представники української інтелігенції не лише ділилися наболілим, а й послідовно ставили ці питання перед вищими органами державної влади і державного управління УРСР і СРСР.

Характерним в цьому відношенні став лист сина Івана Франка - Тараса, надісланий в газету "Правда" 6 вересня 1956 року.

В своєму дописі він висловив щиру стурбованість зростанням кількості російських шкіл у великих промислових та культурних центрах України, невиправданим коректуванням шкільних програм з української мови та літератури, спланованими депортаціями українського народу шляхом здійснення оргнабору. "...Дружба народів, - підкреслював Т.І.Франко, - повинна бути дієвою, а не декларативною. Єдиною

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 1955.-Арк. 18-28.

міцною основою дружби народів є рівноправність народів. В СРСР не може бути народів "обраних" і "народів другого гатунку". Всі народи рівні і рівноцінні. Всі вони повинні розвивати культуру всебічно"¹.

Широкого розголосу набули демарші стосовно мовних питань вже згаданого А.Малишка, які отримали найнегативнішу оцінку вищого політичного керівництва. 4 вересня 1956 р., виступаючи в Дрогобичі на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю з дня народження І.Франка, Андрій Малишко навів такі аргументи: "Хіба ж Ленін міг говорити в Кремлі французькою мовою, або, невже ж Мао-Цзедун міг би співати колискову своїм дітям іншою мовою, ніж китайською?" Поет дорікав партійному керівництву, яке, на його думку, не розуміло питань української культури і вважало, що "шматок хліба і свиняча шкіра на чоботи для селянина важливіше культури і мови"².

Подібний "націоналістичний випад" видатного майстра слова не залишився непоміченим. Перший секретар ЦК Компартії України О.І.Кириченко доручив ознайомитись з відповідними документами членів та кандидатів у члени політбюро, вжити найсуворіших заходів до "єретика".

Сьогодні навіть важко уявити, скільки принижень зазнав А.С.Малишко, розплачуючись за своє вільнодумство. Лише підтримка його братів по перу - М.Бажана, П.Козланюка, А.Шияна, П.Воронька, Д.Косарика дозволила йому уникнути серйозних наслідків.

Аналізуючи мовну ситуацію кінця 1950-х - початку 60-х рр., необхідно відзначити, що боротьба за рідну мову являла собою той рубіж, на якому протистояли як представники ортодоксальної науки, що, виконуючи соціальне замовлення всіляко обгрунтовували

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, - оп. 24, спр. 4587.-Арк. 73-74.

² Там само. - Спр. 4262.-Арк. 65.

русифікаторський курс московського керівництва, так і справжні патріоти, які прекрасно усвідомлювали, що мова це не просто в поетичному розумінні "душа народу", а й одна з найважливіших і найхарактерніших ознак нації. До першої групи належали сумнозвісні академіки О.Білодід, М.Шамота, доктор філософських наук І.Кравцев та інші, які зробили собі імена на розробці кон'юнктурної тематики¹.

Реальне розмежування в підходах до розв'язання мовних питань особливо спостерігалось на республіканській конференції з питань культури української мови, яка відбулася 11-15 лютого 1963 р. в Київському державному університеті. В роботі конференції, яка зросла до рівня події виняткової ваги в громадсько-політичному і культурному житті України, взяло участь близько 800 вчених, літераторів, митців, викладачів вузів, вчителів, студентів. Можна погодитись з думкою організаторів та учасників конференції, що вона перетворилася на "публічний протест" проти затискування української мови, зневажливого ставлення до української культури².

Належною аргументованістю відзначався виступ на конференції колишнього військовослужбовця В.Ф.Лобка, який навів численні приклади дискримінації української мови в сфері освіти, культури тощо. Високо оцінюючи цей виступ 15 квітня 1963 р. М.Т.Рильський писав: "Я думаю, що Ви багато в чому маєте рацію, коли говорите про сучасне становище української мови... Ви, очевидно, читали мої виступи про мову (вірш "Рідна мова"), проголошений на з'їзді письменників України, статті в пресі і т.ін.). Я роблю все, що можу. Багато чого є ще

¹ Див. наприклад: Білодід І.К. Мова і ідеологічна боротьба. - К., 1974; Кравцев І.Е. Развитие национальных отношений в СССР. - К., 1962; Його ж Пролетарский интернационализм, отечество и патриотизм. - К., 1962; Шамота М.З. За велінням історії. - К., 1965.

² Сучасність.-1970.-№ 2.-С. 81.

не зробленого, це вірно..."¹.

Надзвичайно важливо, що згадана конференція повернула до проблеми української мови широку громадську увагу, оприлюднила численні факти поступової русифікації України, прийняла ряд програмних документів, звернень, виробила науково-практичні рекомендації. В числі іншого учасники конференції рекомендували надати українській мові статус державної, створити авторитетне і представницьке Товариство захисту української мови, здійснити першочергові заходи по українізації освіти тощо.

В деяких останніх дослідженнях, на жаль, робиться спроба дещо локалізувати хвилю протестів проти русифікації України в межах Києва або ще одного-двох наукових, культурних центрів республіки.

Виявлені нами документи яскраво свідчать про те, що хвиля протестів поширилась на всю Україну. Їх вплив реально відчувався в усіх регіонах УРСР - на Слобожанщині, Наддніпрянщині, Полтавщині, Донбасі, Півдні України.

Не залишалась осторонь гострих проблем творча інтелігенція Харкова. Як невитримані і занадто емоційні ЦК КПУ розцінило звітно-виборчі збори Харківського відділення Спілки письменників України, що проходили 21 жовтня 1965 р. Жорстка критика на адресу владних структур прозвучала з вуст письменників І. Муратова, В. Бондаря, Б. Чичибабіна та ін. Так, у виступі письменника Радія Полонського різко засуджувалась повна і безоглядна орієнтація українських функціонерів на московське керівництво. "...Якщо в Москві, - зазначав він, - виникають рецидиви минулого, коли, приміром, там починають, заслушено чи ні, критикувати молодих митців, оце нам

---

¹ Я поділяю ваше обурення... Листи до Максима Рильського і його відповіді. Документи боротьби за українську мову в Українській РСР 1960-1964//Сучасність. - 1970.-№ 2.-С. 88.

підходить! Це для нас годиться! Отут ми мерщій хапаємо оглоблю і починаємо лупцювати кого дістанемо - по голові, по спині!"¹.

Ознайомившись з стенограмою харківських письменницьких зборів, секретар ЦК з питань ідеології А. Скаба традиційно відреагував на зухвалу критику - доручив відповідним відділам ЦК КПУ підготувати рішення секретаріату ЦК про непідготовленість вищезначених зборів².

Звичайно, використовуючи випробувані методи можна було приборкати якусь окрему партійну організацію, "поставити на місце" каламутника-інтелігента, але ніякий ідеологічний апарат вже не був здатний маніпулювати громадською думкою, яка все більше схилялася до необхідності національного відродження України, створення належних умов для нормального розвитку української мови та культури.

Своєрідним показником цього можна вважати різного роду заяви, листи, що надходили до вищого політичного керівництва республіки, уряду, органів державного управління, засобів масової інформації від вчителів, викладачів і інженерно-технічних працівників, простих робітників. Зокрема, гідний уваги лист робітника І.Т.Мовенка, надісланий в 1967 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста. В ньому автор виявляє глибоку обізнаність з історією України, наводить численні приклади з літопису українсько-російських зв'язків, приходять до закономірних в цьому випадку узагальнень: "...Петро І і Катерина ІІ вели політику знищення козацтва, інші царі - знищення української мови. Сталін і його прибічники - знищення всього українського народу. Тепер народ не чіпають, але політика поступового знищення української мови і культури проводиться і до сьогоднішнього дня"³.

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 2674.-Арк. 53, 56, 63, 68.

² Там само.-Арк. 51.

³ Там само. - Оп. 25, спр. 126.-Арк. 59.

Інженер Б.Конюшик з м.Новий Роздол Миколаївського району Львівської області в листі до ЦК Компартії України цілком резонно зауважував: "Я просто не можу зрозуміти, чому у нас в Радянській державі заохочують людей до відмови від рідної мови, щоб говорити російською. За часів польської, німецької, австро-угорської і царсько-російської окупації таких людей зневажливо називали безбатченками, прихвостнями, відщепенцями тощо."¹

Свій конкретний план відродження української мови та культури запропонував у поширеному самвидавом листі Горват². Аналогічним чином підходили до розв'язання мовного питання т.з. "свідомі українці" в своєму листі до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, оприлюдненому в журналі "Сучасність" в 1968 р.³

20 травня 1968 року до партійних органів звернулися нащадки видатних діячів української культури - лікар Поліна Довженко, літературознавець Зоя Коцюбинська-Юхименко, артистка Леся Кропивницька, вчителька Віра Нечуй-Левицька, музикознавець Остап Лисенко, кандидат технічних наук Назар Тобілевич, кандидат філологічних наук Тарас Франко, які вбачали у розширенні сфери вжитку української мови реальний шлях до національно-культурного відродження України⁴.

Подібні приклади непоодинокі. Вони засвідчили наявність в українському суспільстві - свідомих сил, здатних активно стимулювати національні процеси, кинути виклик безпам'ятству, бездуховності, нігілізму в ставленні до власної культурної спадщини.

Надзвичайно важливо, що останні сили ініціюючи ту чи іншу справу, небезпідставно спиралися на імена тих,

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 126.-Арк. 64.

² Там само.-Спр.217.-Арк. 39-40.

³ Сучасність.-1968.-№ 9.-С. 73-76.

⁴ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 37.

хто по праву вважався гордістю української нації. До цієї когорти належав, зокрема, видатний український письменник і громадський діяч Олесь Терентійович Гончар. Історія ще не сказала своє останнє слово про цю непересічну людину, яка крізь завісу мовчання підносила свій голос на захист самобутності України, збереження її національного генофонду. Силою свого могутнього таланту він пробуджував в народі історичну пам'ять, прищеплював повагу до першовитоків української національної культури. Гнівним звинуваченням пануючого нігілізму до духовних скарбів народу прозвучав роман О.Т.Гончара "Собор". Створений ним образ Володьки Лободи став загальним іменем тих, хто бездумно руйнує історичну пам'ять народу, вириваючи з історії одну за однією її сторінки.

Дещо пізніше, відстоюючи свою позицію на загальних зборах Академії наук України письменник наголошував: "Сьогодні, в епоху НТР, захисту потребує не лише природне навколишнє середовище, але середовище духовне. Від рівня духовності людини залежить його майбутнє, доля наступних поколінь, і в кінцевому рахунку, доля самої планети¹.

Ідейна спрямованість роману О.Т.Гончара "Собор" не викликала ні в кого сумніву. Оцінюючи роман одного з патріархів української літератури, голова КДБ при РМ СРСР Ю.Андропов, в своєму інформаційному листі від 6 травня 1968 р. на адресу політбюро ЦК КПРС висловився таким чином: "За своїм змістом "Собор" є політично шкідливим твором, що пропагує елементи націоналізму, у спотвореному світлі зображує радянську дійсність"².

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.-Ф. 34, оп. 1, спр. 314.-Арк. 4.

² Російський державний архів новітньої історії (далі - РДАНІ).-Ф. 1, оп. 60, спр. 61.-Арк. 68-69.

В серйозному дослідженні літературного критика В.Ковалю проаналізовано широку кампанію цькування О.Т.Гончара, інспіровану як московськими, так і деякими місцевими керівниками¹. При цьому не можна не захоплюватися тією гідністю, з якою письменник відбивав одну за однією ідеологічні атаки.

Виступаючи на ювілейному вечорі з нагоди свого 50-річчя у квітні 1968 р., він твердо і впевнено заявив: "Ярлики, - а кажуть, є охочі почепити їх і на "Собор", - ніякі вульгаризації сьогодні вже неспроможні ні збити з пантелику нашого мислячого, вдумливого читача. А про "Собор" скажу: вважаю цей твір не менше патріотичним, ніж "Прапороносці". Як і "Тронка", як і всі попередні мої твори... Не зайвим, може, буде навести тут дорогі для мене слова Ромена Роллана: "Мені не хотілось би більше жити, якби я поступився своєю совістю. І не тільки ради себе самого, але в ім'я честі Франції, я захищатиму те, що вважаю справедливим і людяним"².

Характерно, що й надалі зодчий "Собору" не випускав з поля зору порушених ним питань, використовував при цьому будь-яку наявну можливість. 20 червня 1987 р. вже в умовах перебудови він звернувся з листом до Генерального секретаря ЦК КПРС М.С.Горбачова, в якому відзначав, що за останні 15-20 років в республіці допускалися грубі помилки в сфері національної політики, "йшов послідовний процес дискримінації української мови шляхом штучного скорочення кількості українських шкіл", витіснення її з дитячих садків, вищих навчальних закладів, державних установ і сфери офіційної діяльності.

Письменник пропонував терміново здійснити заходи "конституційного захисту" української мови, ввести її

¹ Коваль В.К. "Собор" і навколо собору. К., 1989.- 272 с.

² Там само. -С. 56-57.

обов'язкове вивчення в усіх школах з російською мовою навчання на території України¹.

Незважаючи на те, що лист О.Т.Гончара супроводжувала відповідна резолюція генсека*, спеціальна комісія, сформована за участю відповідальних працівників чотирьох відділів ЦК КПРС, прийшла до невтішних для його автора висновків. Так, визнавши, що в 1986/87 навчальному році в порівнянні з 1955/56 навчальним роком питома вага учнів шкіл з українською мовою навчання зменшилась з 72,8 до 48,6%, а також те, що лише 24 % дітей відвідують дитячі садки і групи з українською мовою, вона пояснила це "зростанням інтересу, перш за все, міського, населення до мови міжнаціонального спілкування"².

Що ж стосується "конституційного захисту" української мови, надання їй статусу державної, то члени комісії вважали, "що це фактично призвело б до нав'язування її представникам всіх націй і народностей, проживаючих в республіці, було б відступом від демократичних принципів в національному питанні"³.

Отже, в 1987 р. О.Т.Гончара, як і двадцять років тому не схотіли почути і зрозуміти у довгих лабіринтах влади. Однак, його голос почули перш за все ті, кому він присвятив свій великий і неповторний талант.

Було б невірним висвітлювати зростання напруження в українському суспільстві лише через призму "шумування" творчої інтелігенції.

Чимало важливих національно-культурних ініціатив

---

¹ РДАНИ.-Ф. 89, пер. 23, спр. 40.-Арк. 2.

* На документі резолюція: "т.т.Яковлеву А.Н., Щербицкому В.В. К письму О.Гончара я питаю большое доверие. Но он просит реальных шагов. Обдумайте - что надо сделать. Нужен совет с общественностью. М.Горбачев".

² РДАНИ.-Ф. 89, пер. 23, спр. 40.-арк. 12.

³ Там само.-Арк. 7.

народжувались в досліджуваний період в наукових колективах, на кафедрах вищих учбових закладів, в студентських аудиторіях, на підприємствах і будовах, у віддалених селах.

Предметом особливої уваги владних структур стали в 1960- 70-х рр. науково-дослідні інститути Академії наук України. І, в першу чергу, Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка, Інститут мовознавства ім.О.Потебні, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Інститут філософії, Інститут історії, Інститут напівпровідників, Інститут кібернетики, Інститут суспільних наук у Львові та інші, чий персонал підпадали під оперативний контроль органів КДБ або профілакувалися ними.

Осередками політичної нестабільності, "об'єктами ідеологічних диверсій" до останнього, вважалися Київський державний університет, Львівський державний університет, Львівський сільськогосподарський інститут, Львівський політехнічний інститут, Львівський лісотехнічний інститут, Луцький державний педагогічний інститут, Івано-Франківський педагогічний інститут, Житомирський сільськогосподарський інститут тощо. Спеціальні доповідні записки, складені на основі оперативних матеріалів, свідчили про наявність в них усталеного ядра з числа "націоналістично настроєних осіб", навколо якого групувалися викладачі і студенти.

Постійним "порушником спокою" залишався Київський державний університет ім.Т.Г.Шевченка. Вже в період хрущовської "відлиги" тут з'являються окремі студентські групи, які прагнули глибше осмислити минуле, критично і об'єктивно оцінити проголошений в кінці 1950-х років реформаторський курс. Так, в жовтні 1956 р. Київський обком КПУ повідомляв ЦК Компартії України про поширення різного роду матеріалів, підписаних "Молодіжним союзом непокори радянській

владі". В них висловлювались критичні зауваження щодо внутрішньої і зовнішньої політики КПРС¹.

Незважаючи на певну наївність, сам факт поширення згаданих матеріалів в перші роки постсталінської доби засвідчив народження нового покоління, яке поступово втрачало страх перед могутньою і немилосердною системою.

Якщо поширення листівок, як і ряд інших подій, керівництво університету всіляко намагалося приховати, дати їм свою далеку від істини оцінку, то деякі студентські заворушення ставали відомими далеко за межами України. Так сталося з засіданням гуртка української літератури філологічного факультету, на яке 13 квітня 1965 р. зібралося близько 400 чоловік. Як відзначав в своїй доповідній записці відділ науки і культури ЦК КПУ "...на зборах наклепницьки ставилась під сумнів правильність національної політики"².

Причому, розмова "про долю української мови і культури", що за висловом того ж джерела стала "набувати небажаного характеру" продовжувалась 20 квітня.

Тоді ж був обраний "постійно діючий орган по скликанню диспутів з національних питань", до складу якого увійшли студент другого курсу історико-філософського факультету С.Дробот, студентка другого курсу філологічного факультету Т.Хутка, студент четвертого курсу філологічного факультету М.Холодний, студент другого курсу електроенергетичного факультету Київського політехнічного інституту О.Негребецький, студент педіатричного факультету Київського медичного інституту О.Сергієнко, студенти Київського художнього інституту П.Шиян та

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4302.-Арк. 96-98

² Там само. - Спр. 6003.-Арк. 17.

П.Митрик і працівник Дарницького шовкового комбінату Гупало¹.

Діяльність студентської громади стала предметом спеціального обговорення на нараді ректорів, секретарів партійних та комсомольських організацій київських вузів, на якій говорилося про необхідність "підвищення персональної відповідальності комуністів та викладачів за виховну роботу в колективі"².

Не обійшов своєю увагою згадані події секретар ЦК КПУ А.Д.Скаба, який на нараді в ЦК КПРС ремствував на викладачів і студентів Київського університету, які поширювали націоналістичні погляди³.

Очевидно, заходи вищого політичного керівництва, застосовані до студентів КДУ не дали свого бажаного результату, оскільки вже наступного 1968 року за "чергові націоналістичні прояви" довелося виключити з вузу М.Холодного, Б.Тимошенка, В.Рубана, В.Кордуна, М.Саченка, Н.Кір'ян, П.Марусика, М.Воробійова та ін.⁴

Виключеними студентами, на нашу думку, не обмежувався актив національно свідомої молоді КДУ. Це доводить широке розповсюдження в стінах учбового закладу різноманітних листівок, відозв, заяв тощо. Лише 27 березня 1968 р. в учбових корпусах університету було виявлено 371 листівку "націоналістичного змісту"⁵. Факти розповсюдження листівок фіксувалися також 18-19 вересня 1968 р. під час проведення в КДУ постійного латиноамериканського семінару в СРСР⁶.

В грудні 1969 р. голова КДБ при Раді Міністрів УРСР

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24,-спр. 6003.-Арк. 20-23.

² Там само.- Арк. 24.

³ Там само.- Спр. 6004.-Арк. 16.

⁴ Рубан В. Київська школа//Літературна Україна.-1990.-

2 грудня.

⁵ ЦДАГО України.-Ф. 1, по.25, спр. 64.-Арк. 32.

⁶ Рубан В.Вказ. праця; ЦДАГО України -Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 59-60.

В.Нікітченко повідомляв першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста про серйозні недоліки у вихованні студентів факультету журналістики Київського університету, причетних до кримінальної справи, пов'язаної з розповсюдженням "Листа творчої молоді м.Дніпропетровська".

Згаданий документ керівника КДБ став приводом для нової чистки серед викладачів і студентів¹.

Хоча в київських політехнічному та інженерно-будівельному інститутах ситуація була дещо спокійнішою, однак і тут час від часу з'являлися листівки "націоналістичного змісту". Так, поширення листівок в цих учбових закладах в березні 1970 р. стало предметом спеціального обговорення у відділі науки і учбових закладів ЦК КП України, на нараді секретарів партійних комітетів вузів, партійних активах вищих учбових закладів².

В середині 60-х р. в полі зору вищого політичного керівництва України, а також відповідних підрозділів Комітету держбезпеки при РМ УРСР потрапив філологічний факультет Одеського державного університету ім.І.І.Мечнікова. Причиною цього стала зустріч студентів з талановитим українським поетом В.Стусом, на якій відбулася зацікавлена розмова про долю української мови, культури, життєвий і творчий шлях тих, хто присвятив себе служінню Україні³.

Небезпечний шлях для реалізації своїх прав і свобод обрали студенти третього курсу факультету автоматики Львівського політехнічного інституту Б.Чупрей, Б.Романишин, створивши в 1973 р. нелегальну організацію під назвою "Українська спілка молоді Галичини".

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 32.

² Там само. - Спр. 398.-Арк. 17, 19, 21.

³ Там само.- Оп. 24, спр. 6160.-Арк. 153-154.

Незважаючи на те, що організація так і не встигла розгорнути свою діяльність, сам факт її формування викликав жорсткі переслідування студентської молоді не лише Львівської, а й Івано-Франківської областей¹.

Весною 1973 р. примару націоналізму активно вивчали у Львівському державному університеті та Львівському лісотехнічному інституті. Після ретельної перевірки були звільнені з своїх посад і притягнуті до партійної відповідальності декани історичного та філологічного факультетів ЛДУ, куратори академічних груп².

Страх владних структур перед проникненням націоналізму в студентські аудиторії був настільки великим, що придушувалась і відразу відкидалась навіть будь-яка здорова думка, здатна стабілізувати ситуацію, ввести обговорення назрілих проблем в спокійне ділове русло. Так, ще в 1956 р. була рішуче відкинута ідея створення при постпредстві УРСР в Москві земляцтва українського студентства. З її обґрунтуванням звернувся до постпреда України Ю.Дудіна студент другого курсу факультету журналістики Московського державного університету Л.Кореневич. Як він вважав, організація земляцтва служила б зближенню українського та російського населення, пропаганді кращих зразків української культури серед росіян.

Чим же закінчилась цікава і цінна, на нашу думку, ініціатива? ...Майже тригодинним обговоренням негідного вчинку студента Л.Кореневича в Московському державному університеті, в якому брали участь завідувач відділом науки і культури ЦК КПУ Ф.Овчаренко, інструктор ЦК КПРС О.Лутченко, декан факультету журналістики Є.Ярусєв та інші. При цьому був зроблений висновок, що українське населення Росії і без того має всі можли-

¹ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 46-47.

² Там само.-Арк. 27-28.

вості для задоволення своїх духовних потреб¹.

Аналізуючи документальні матеріали, пов'язані з студентськими заворушеннями досліджуваного періоду, можна твердити, що їх пік припадає на кінець 1950-х - початок 60-х р.

Однак і пізніше українське студентство залишалось тією силою, яка активно протидіяла політиці русифікації в Україні.

Протягом тривалого часу як у літературі, так і у відкритих для дослідників документах не виправдано замовчувалась наявність серйозного невдоволення в середовищі робітничого класу - "провідної сили радянського суспільства". В матеріалах вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління робилася спроба надати їм часткового вузькококального характеру. Водночас виявлені нами матеріали дозволяють в загальних рисах охарактеризувати ситуацію, яка склалася в робітничих колективах в досліджуваний період.

Цілком очевидно, що основною причиною поширення робітничого руху в Україні в кінці 50-80-х р. були насамперед серйозні прорахунки в сфері економічної політики, поступове зубожіння трудівників промислових, будівельних і транспортних підприємств. Водночас було б невірним не помічати тих його течій і окремих представників, які тісно пов'язували розв'язання назрілих економічних проблем з вирішенням національного питання.

Вже в середині 1950-х р. в полі зору органів КДБ потрапив тесля Нестерівської контори міжколгоспбуду Львівської області Володимир Винярський, який перекопував земляків в неможливості належного розвитку України в умовах радянської імперії. Пізніше він прийшов

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4302.-Арк. 106, 110-112.

до усвідомлення необхідності створення організаційних структур для боротьби за державну незалежність України¹.

Робітник Львівського паровозоремонтного заводу Йосип Буйна відкрито висловлював свої сумніви щодо можливості КПРС, а також інших підвладних їй структур стати справжніми захисниками інтересів народу. Як приклад він наводив події в Угорщині, під час яких радянські війська грубо і безцеремонно придушували будь-які спроби самовизначення².

Своєрідну форму протесту обрав башмачник залізничної станції Львів-товарна Григорій Гудз, який крім розповсюдження листівок із закликом до виходу України з складу СРСР, став на власний кошт і власними зусиллями встановлювати хрести на могилах активних учасників національно-визвольних змагань другої половини 1940-х - початку 50-х рр.³.

Справжній переполох правоохоронних органів викликало виявлення націоналістичних осередків на ряді промислових підприємств Львівської області. Під їх оперативний контроль потрапили слюсар заводу п/с 49 Іван Коваль, терміст Львівського машинобудівного заводу Богдан Грицина, слюсар експериментальних майстерень Українського науково-дослідного інституту Володимир Гнот, слюсарі Львівського інструментального заводу Павло Климчак та Микола Мельничук, токар об'єднання "Львівнафтогазрозвідка" Олексій Тегливець, автослюсар в с.Куткір Буського району Львівської області Омелян Хом'якевич, тесля ДСО "Динамо" Гнат Кузик, муляр будинкоуправління № 5 м.Львова Василь Соро-

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55622, т. 3.-арк. 203; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5323.-арк. 5.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-21292, т. 1.-арк. 20-22 зв., 26.

³ Там само.-Спр. П-23199, т. 1.-арк. 21-25.

ка, слюсар виробничого комбінату Львівського обласного управління культури Микола Курило, електрик Львівської книжкової друкарні Антон Каспришин, слюсар заводу п/с 125 Микола Машталер, слюсар депо Львів-Схід Степан Покора, зчіплювач вагонів на ст.Клестарів Львівської залізниці Мирослав Йовчик та ін.¹.

Вже сам факт проведення масштабної, оперативної роботи по цілому ряду промислових підприємств та організацій свідчив про наявність серйозних і організованих сил опору в даному регіоні.

Під умовним забарвленням "українські націоналісти" проходили за оперативними обліками робітники Київської ГЕС Олександр Назаренко, Василь Кондрюков, Валентин Карпенко. Їх погляди сформувалися в період хрущовської "відлиги", яка попри всю свою непослідовність вселяла надію на духовне оновлення України. Наступні події, що перекреслили всі сподівання поставили їх в ряд опозиції до режиму².

Аналогічним чином формувались погляди токаря Дніпропетровського металургійного обладнання Олексія Малаша. Перлюстрація його листування з братом Михайлом, здійснена Управлінням КДБ в Дніпропетровській області, виявила відсутність у нього світоглядних переконань, сформованих офіційною ідеологією. Характерно, що згаданий, здавалося б частковий, факт зацікавив першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста, який доручив голові КДБ при РМ УРСР В.Нікітченку розробити щодо цього спеціальний комплекс заходів³.

В 1972 р. свою незгоду з існуючою національною

---

¹ Архів УСБУ в Львівській обл. -Спр. 55371, т. 24.-Арк. 2-3; 350-356.

² Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 7.-Арк. 100.

³ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 37-38 зв.

політикою висловив слюсар Кременчуцького автомобільного заводу Григорій Маковійчук. Свої погляди щодо цього він широко пропагував шляхом розповсюдження листівок, проведення усної пропаганди (за термінологією органів КДБ) серед товаришів по роботі¹.

Важливо, що в 70-х р. предметом стурбованості правоохоронних органів залишались не лише великі індустриальні об'єкти, а й не великі промислові підприємства, розташовані в районних центрах, селищах. Зокрема, в цей період органами КДБ активно розроблялися групи в містах Коломия Івано-Франківської області та Чорткові Тернопільської області, куди входили слюсарі Коломийської пересувної механізованої колони, член КПРС Дмитро Гриньків та Микола Мотрюк, столяр "Міжколгоспбуду" В.Мармус та ін.². Останні, спостерігаючи за навколишнім життям, становищем своїх земляків все частіше приходили до думки щодо необхідності розгортання активної боротьби за створення незалежної Української держави.

До такої ж думки прийшов і слюсар заводу "Донбаскабель" Микола Семенцов, який з раннього віку захоплювався історичною літературою, шукав доступ до архівних джерел. Свої погляди М.Семенцов не приховував від товаришів по роботі, яким радив замислитись над першопричинами всіх наявних проблем³.

Наведені нами приклади яскраво свідчать про те, що національний фактор хоча і не був визначальним в робітничому русі, однак відігравав у ньому важливу і помітну роль, сприяв залученню до розв'язання національних проблем певних кіл з числа українського

¹ Архів УСБУ в Полтавській обл.-Спр. 17688-С, т. 3.-Арк. 261-262.

² ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 1-4.

³ Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. № 33026-пф, т. 1.-Арк. 4, 9, 72.

робітництва.

Серйозним джерелом соціальної напруги в досліджуваній період залишалося українське село. Знекровлене примусовою колективізацією, масовими депортаціями селянських сімей, воно пережило певний підйом в середині 1950-х р. в зв'язку з збільшенням капіталовкладень, зростанням закупівельних цін на продукцію, анулюванням заборгованості з особистих господарств, зниженням норми обов'язкових поставок, зменшенням податків за використання селянських наділів. Однак, як з'ясувалося, до реального поліпшення життя та умов праці селянина згадані реформи так і не призвели.

Особливе становище склалося в західноукраїнських селах, куди в другій половині 1950-х р. поверталися десятки тисяч громадян, засуджених за активну участь в національно-визвольних змаганнях українського народу, незаконно депортованих внаслідок проведення в даному регіоні примусової колективізації.

Звернувшись до зведення Міністерства внутрішніх справ СРСР, можна довідатись, що з 49166 чоловік, які повернулися на 15 жовтня 1956 р. з місць ув'язнення, виселення, спецпоселення, лише 1324 чол. залишилися в обласних центрах, 3991 чол. - в містах обласного підпорядкування і в районних центрах. Останні ж поселилися в сільській місцевості¹. Причому їх переважна більшість так і не зрелась власних поглядів і була готова як і раніше стати на захист інтересів України.

Вже в другій половині 50-х - на початку 60-х рр., антирадянські настрої, за матеріалами органів держбезпеки були особливо сильними у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях².

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4307.-Арк. 68.

² Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55627-П, т. 1.-Арк. 1-2.

В 1965 р. невстановленою групою осіб від імені "Патріотів України" поширювались листівки в Здолбунівському районі Рівненської області з закликом об'єднатися в єдиних лавах для боротьби за звільнення України з-під колоніальної влади. В одній з них говорилося: "Батьки і матері! Брати і сестри! Знедолений український народ! Наш цвіт, наша молодь! До вас звертаємося ми. До вас, хто з вини комуністично-колоніальної влади втратив все найдорожче в житті, хто плакав далеко від Батьківщини в тюремних застінках, у кого народились діти без батьків на цілих землях, на будовах... Все менше чути рідну мову. Вона помирає! Стогне наша земля! Повстанемо ж і захистимо її! Хіба ми не онуки Залізняка, Гонти і Кармелюка, хіба ми не діти своєї землі? В усьому світі рвуться кайдани рабства, народи боряться! Настав і наш час! Об'єднуйтеся в гуртки патріотів України! Нехай же засяє сонце щастя в сім'ях! Нехай не плачуть старечі материнські очі за замучених! Нехай згине тиран! Свобода, щастя або смерть!"¹.

Не зменшується сила опору західноукраїнського селянства і в наступне десятиріччя. 30 березня 1972 р. перший секретар Івано-Франківського обкому партії В.Добрик інформував ЦК КПУ "про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів та націоналістично настроєних елементів на території області".

При цьому він визнав, що з 40 тисяч оунівців, їх посібників та близьких родичів, які повернулися з місць ув'язнення та спецпоселень, частина не відмовилась від своїх переконань, пристосовується до існуючих умов, вичікує, виношує плани активної боротьби проти радянської влади².

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5991.-Арк. 248-249.

² Там само. - Оп. 10, спр. 1305.-Арк. 126-129.

Своєрідною ілюстрацією до згаданої доповідної записки першого секретаря обкому партії може служити діяльність директора Будинку культури с.Трач Косівського району Івано-Франківської області, члена КПРС Михайла Слободяна, який доклав чимало зусиль для розробки програмних засад боротьби за державну незалежність України, активно займався антирадянською пропагандою і агітацією¹.

Наявність сил опору, хоча і в менших масштабах спостерігається і в східноукраїнських селах. Їх активізація пов'язана з діяльністю таких відомих діячів українського національно-визвольного і правозахисного руху як Юрія Литвина, Василя Овсієнка, Дмитра Мазура, Олекси Тихого, Василя Рубана та інших.

Таким чином, викладені матеріали дозволяють переконатися, що в кінці 1950-80-х рр. зростає напруження в усіх прошарках українського суспільства: в середовищі інтелігенції, робітництва, селянства, молоді, викликане, насамперед, політикою русифікації України, зневагою до національних, історичних, культурних традицій народу. Одночасно формуються сили, здатні до активної боротьби за духовне відродження Батьківщини, її ствердження як незалежної держави.

Як пригадував відомий український правозахисник Вячеслав Чорновіл: "Працюючи в різних областях України, спочатку в пресі на комсомольській роботі, потім - на всіляких випадкових посадах у різномірних організаціях, я стикався з багатьма людьми різного соціального стану і різної освіти - від простих робітників і селян до осіб з відповідальним становищем, членами партії, діячами науки, літератури і мистецтва тощо - і досить часто чув критичні зауваження щодо культурно-

---

¹ ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1361.-Арк. 10.

національної політики в Україні...”¹

Згаданий висновок повністю співпадає з твердженням ряду високопоставлених функціонерів з ЦК КПРС, які безпосередньо займалися розробкою питань національної політики. Зокрема, колишній консультант ЦК КПРС доктор філософських наук Едуард Баграмов в 1992 р. пригадував: "Я досить часто бував і виступав в Україні, включаючи західні області, і був свідком зростаючого невдоволення інтелігенції, молоді, примітивною національною політикою з боку центральних органів, і перш за все, русифікаторськими тенденціями"².

---

¹ Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 3.-Арк. 23.

² Баграмов Е. Как делалась национальная политика. Воспоминания консультанта ЦК КПСС//Независимая газета.- 1992. - 24 января.